

УДК [[801.81:398.22]:[314.745.25:[332.2:81'37]]]
(477)"194/196"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.417>

«ЗЕМЛЯ ДЛЯ НЬОГО БУЛА ПОНАД ВСЕ»: КОНЦЕПТ ЗЕМЛІ В ОПОВІДАННЯХ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У 40—60 рр. ХХ ст.

Надія ПАСТУХ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>
кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: npastukh@gmail.com

На матеріалі фольклорних оповідань про втрату землі внаслідок примусових переселень українців у 40—60-х рр. ХХ ст. здійснено аналіз концепту «земля». Дослідження оперте на власні записи фольклору, які було зафіксовано спільно з колегою О. Харчишин у Заставнівському р-ні Чернівецької області (2018 р.), Надвірнянському р-ні Івано-Франківської області (2019 р.) та в Старосамбірському р-ні Львівської області (2021 р.) і які зберігаються в Архіві ІН НАН України; на записи О. Кузьменко та І. Коваль-Фучило, які є в особистих архівах збирачок, а також на фіксації Є. Луня, подані у його збірниках спогадів про повстанський рух на Яворівщині. *Актуальність статті* зумовлена потребою з'ясувати та осмислити нові значення й мотивні об'єктивізації фольклорного концепту «земля» у ХХ ст., позаяк вони й досі залишаються на периферії наукових горизонтів через часову близькість та формально-змістову нестрункність того матеріалу, у якому такі значення фігурують. *Об'єктом* дослідження є фольклорні оповідання про примусове виселення українців із їхніх домівок у 40—60-х роках ХХ століття та вивезення в Сибір, Урал, Казахстан і в інші віддалені райони СРСР, а *предметом* — концепт «земля» та фольклорні мотиви й сюжети, у яких він фігурує. *Мета* цієї статті - висвітлити лексико-семантичне поле концепту «земля», його компонентний склад, тяглість традиції та динаміку смислового наповнення на матеріалі фольклорних оповідань про переселення українців у 40—60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: переселення українців, концепт землі, фольклорне оповідання, спецпоселення, Українська повстанська армія (УПА), бандерівці.

Nadia PASTUKH
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>
Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
Senior Researcher at the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
E-mail: npastukh@gmail.com

«THE LAND FOR HIM WAS ABOVE EVERYTHING»: THE CONCEPT OF EARTH IN FOLK STORIES ABOUT DISPLACEMENT OF UKRAINIANS IN 40—60'S OF THE XX CENTURY

On the basis of folk stories about the loss of land as a result of forced resettlement of Ukrainians in the 40—60's of the twentieth century, the author analyzes the concept of «land». The research is based on the materials of the folklore records, which the author together with her colleague Olga Kharchyshyn recorded in Zastavna district of Chernivtsi region (2018), Nadvirna district of Ivano-Frankivsk region (2019) and in Starosambir district of Lviv region (2021) and which are stored in the Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine; on the materials of records of Oksana Kuzmenko and Irina Koval-Fuchilo, which are in the private collections of folklorists, as well as on the recordings of Eugene Lunyo, presented in his collections of memoirs about the insurgent movement in Yavoriv region. The urgency of the article is due to the need to clarify and comprehend the new meanings and motifs of the folklore concept of «earth» in the twentieth century, as they still remain on the periphery of scientific horizons due to temporal proximity and formal inconsistency of the material. We mean first of all the folklore of the Ukrainian Resistance of the XX, in which the theme of land in connection with imperial wars, mass deportations and migration in general, socialization and confiscation of land, urbanization and modernization of society has acquired special significance and rethinking, sharpened traditional meanings and angles of vision. The object of the research is folk stories about the forced eviction of Ukrainians from their homes in the 40—60s of the twentieth century and deportation to Siberia, the Urals, Kazakhstan and other remote areas of the USSR, and the subject — the concept of «land» and folklore motifs and plots in which he appears. The purpose of this article is to shed light on the lexical and semantic field of the concept of «land», its component composition, longevity of tradition and dynamics of meaning in the context of motifs and plots of folk stories about land loss due to Ukrainian resettlement in the 40—60s of the twentieth century.

Keywords: displacement of Ukrainians, the concept of land, folk story, special settlements, Ukrainian Insurgent Army (UPA), banderas.

Вступ. «Зелене дерево, — що оно старіється і знов відновляється, що на нім родяться діти, а вмирають старці, що одним боком шукає сонця, а другим відвертається від него...» [1, с. 52]. Так українці кодували в загадках землю, і так вони її бачили — в одному з найоб'ємніших і найуніверсальніших образів, який коли-будь створила людина, — у світовому дереві, із нерозривним та тісним зв'язком із людиною. У такому образі виразно проглядається чітка зіставлюваність землі та людини, суголосність дендрологічних візій обох цих реалій (світове дерево щодо землі/родове дерево, обрядові деревця щодо людини). Зв'язок таких понять оприявнюється в усім знаному фольклорному накладанні антропо- і геосистем, які виявляють глибоку когерентність цих світів. Земля — одна з найважливіших стихій у фольклорі українців, що зумовлено багатьма чинниками, серед яких — землеробський тип господарювання та осілий спосіб життя, культ предків та емоційно-чуттєве сприйняття світу, що зрештою формує особливу землеробську ментальність. Земля в українському фольклорі постає як жива істота, яка живе, народжується і вмирає разом зі своїми дітьми — людьми. Така українська за-земленість та її фольклорні вияви вже неодноразова ставали предметом наукових зацікавлень багатьох дослідників [2; 3; 4; 5; 6; 7]. А проте, ті тематичні пласти, де концепт «земля» виходить на верхівку образної ієрархії, де він набуває нових значень і функцій та отримує низку цікавих мотивних об'єктивізацій, ще залишаються на периферії наукових горизонтів через часову близькість і формально-змістову нестрункність того матеріалу, у якому вони фігурують. Ідеться про фольклор ХХ—ХХІ століть, у якому тема землі у зв'язку з імперськими війнами, масовими депортаціями та загалом міграціями населення, усупільненням та конфіскацією ґрунтів, урбанізацією та модернізацією суспільства набула особливого значення й переосмислення, загострила традиційні смисли та збагатилась новими ракурсами бачення¹. До того ж сучасна російсько-українська війна й вимушені переселення сьогодення щоденно додають новий ма-

теріал для фіксації і подальшого осмислення усього того згустка досвідів, емоцій та їх омовлень, які пов'язані з втратою землі й обживанням нового осідку та відтак формують *актуальність* пропонованої теми дослідження.

Отож *мета* цієї статті полягає в тому, аби висвітлити лексико-семантичне поле концепту «земля», його компонентний склад, тяглість традиції та динаміку смислового наповнення в контексті мотивів і сюжетів фольклорних оповідань про втрату землі внаслідок переселень українців у 40—60-х роках ХХ століття. *Об'єктом* дослідження є фольклорні оповідання про примусове виселення українців із їхніх домівок у 40—60-х роках ХХ століття та вивезення в Сибір, Урал, Казахстан і в інші віддалені райони СРСР, а *предметом* — концепт «земля» та фольклорні мотиви й сюжети, у яких він фігурує.

У пропонованій статті ми послуговуємося терміном *переселення* в сенсі примусового виселення особи, сім'ї, групи осіб із місця постійного проживання². Водночас у дослідженні звертаємося й до матеріалу, який стосується засудження та ув'язнення, позаяк такі тексти теж змальовують долю осіб, яких вивезли з місця постійного проживання і які пережили досвід втрати рідної землі. Найбільше вдалося зібрати оповідей про долю спецпереселенців, яких насильницьки вивозили зі споконвічних місць проживання та розміщували в спеціально обраних для цього місцевостях із заборонаю під загрозою покарання полишати визначений для проживання населений пункт. Такі спецпоселення зазвичай облаштували (якщо можна вжити це слово до тих цілком позбавлених ознак можливості життя територій) за тисячі кілометрів від рідного місця, відтак люди потрапляли в цілком інші природні й кліматичні умови, у нову невідому часову й просторову реальність. Як правило, такі місця були від-людними, дикими, позбавленими будь-яких ознак культурної діяльності людини — *землями, де не ступала нога людини*, — якнайдалі від державного кордону, залізничних доріг і ключових магістральних вузлів, міст, сіл, фабрик, заводів, колгоспів. Розробка земних надр, лісозаготівля, риб-

¹ Нові контексти функціонування концепту землі більшою чи меншою мірою було висвітлено в дослідженнях Л. Халюк [8], О. Кузьменко [9; 10], І. Коваль-Фучило [11], М. Качмар [12] та ін., опертих на фольклор ХХ—ХХІ століття.

² У науковій літературі та інформаційно-довідкових виданнях можна зауважити використання термінів «депортація», «вислання», «виселення», «заслання», «примусове (адміністративне) переселення», «переселення», «вигнання», «евакуація» як синонімів.

ні промисли — це ті роботи, які найчастіше змушені були виконувати українські переселенці, компенсуючи брак робочої сили в цих секторах.

Таке занурення в історичні реалії досліджуваних подій необхідне з огляду, по-перше, на те, що всі ці деталі насправді стосуються землі, так би мовити, «карт і територій», які притягують до себе і витісняють із себе людину; по-друге, ці характеристики реального життя на новій землі виразно проступають у темах і сенсах, які виводить на перший план оповідач-переселенець і які цікаво переоплавають його/її досвід.

Позаяк дослідження оперте головню на джерельну базу із західноукраїнських теренів, то в основі — спецпереселення українців із теренів Західної України, які розпочалися наприкінці та по завершенню Другої світової війни. Такі переселення відбувалися в Сибір, Урал, Казахстан та в інші далекі райони СРСР. Виселяли передусім сім'ї членів Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, а також так званих «куркулів» і членів їхніх родин. Репресії торкалися ще й осіб, які підтримували повстанців (або просто симпатизували їм чи ідеям, які ті сповідували), чи тих людей/ті родини, які опиралися колективізації та загалом політиці советизації. Окрім того, на спецпоселеннях опинялися після звільнення з місць позбавлення волі колишні члени ОУН й учасники УПА та «церковники й сектанти» з України.

У межі нашого дослідження не входять переселенські акції, які здійснював польський уряд за домовленостями між СРСР та Польщею (договори від 9 вересня 1944 та 15 лютого 1951 про обмін ділянками державних територій). Проте виразні перегуки між фольклорними текстами у межах цих двох тематичних блоків спонукали апелювати до відповідного матеріалу під час осмислення своєї основної джерельної бази.

Основу джерельної бази складають особисті записи, які я зробила спільно з колегою Ольгою Харчишин у Заставнівському районі Чернівецької області (2018 р.), Надвірнянському районі Івано-Франківської області (2019 р.) і в Старосамбірському районі Львівської області (2021 р.). Це були принципово здійснені записи, пов'язані суто із тематикою фольклору національно-визвольних змагань та Руху Опору українців 1940—1960-х років. Звісно, що

матеріали про примусові/вимушені переселення чи ув'язнення я фіксувала супутньо й раніше, у межах дослідження інших тем (із теренів Турківського р-ну Львівської обл., Заліщицького р-ну, Борщівського р-ну Тернопільської обл.; Заставнівського р-ну, Кельменецького р-ну Чернівецької обл., Барського р-ну Вінницької обл., з українських сіл Молдови). Інший важливий сегмент записів, які було суттєво використано в цій статті, складають інтерв'ю-спогади, що їх у межах дослідження повстанського руху на Яворівщині опублікував Євген Луцьо [13; 14; 15] і в яких можна вичленити як фольклорні елементи, так і цілі завершені фольклорні твори (народні оповідання в сучасному широкому тлумаченні). До того ж використано особні фольклорні записи Оксани Кузьменко, Ольги Харчишин, Ірини Коваль-Фучило, які зберігаються в домашніх архівах збирачок.

Основна частина. Земля завжди поставала як найбільша цінність і найважча втрата людей у різних фольклорних текстах про ув'язнення, виселення, заслання, переселення, незалежно від того, чи йшлося про великі геополітичні проекти імперій на євразійському континенті, що не раз поставали внаслідок перерозподілів світу, чи про техногенні екологічно-гуманітарні катастрофи, чи про великі державні будівничі проекти [10; 11]. Про важливість землі в ціннісній системі українців свідчить численність семантичних полів, які існують в українській мові щодо лексики «земля». Однак цим змістова наповненість землі не вичерпується, оскільки концепт «земля» оприявнює свій зміст через інші лексеми, які використовує людина, апелюючи до свого досвіду землі.

Отож, концепт «земля», як уже було сказано, має широке лексико-семантичне поле значень, основу якого можна легко з'ясувати, звівши воедино всі наявні словникові дефініції. Серед таких значень — планета, суша, територія, ділянка, сфера, дім, обійстя, ґрунт, край, країна/держава, материк, поле/фон/горизонт, стихія, народ, мешканці землі, підлога/низ/настил/дно, матерія/субстанція³. Одразу впадає у вічі те, що більшість значень стосуються людини, її місця чи її діяльності, що вчер-

³ Аналіз словникових визначень є важливим першим кроком у дослідженні концептів, позаяк «інтерпретація словникових даних сприяє мінімуму концепту, тієї бази,

гове підкреслює той зв'язок, який існує в українській мові між ними. Так само тут-таки важливо зауважити, що чи не всі з наведених значень частіше чи рідше фігурують в оповідях про переселення, однак найбільш затребуваними виявляються значення *дому, ділянки, обійстя, краю (країни) та планети*. Окрім свого основного — найчіткішого та найвиразнішого лінгвального вияву «земля», концепт може вербалізуватися через низку інших лексем, серед яких — *грунт, хата, город, поле, нива, село, країна, Батьківщина, Україна*⁴. Таке гроно слів великою мірою накладається на понятійне наповнення, яке виявила Оксана Кузьменко для концептуального поля «дім» на матеріалі творів про драматичне буття людини в українському фольклорі періоду двох воєн ХХ століття (*земля, батьківщина, село, хата, церква, дорога*) [9, с. 501], що вкотре підтверджує вагу та універсальність цих понять і відповідних лексем для осмислення подій та духу ХХ століття.

Оповідачі, осмислюючи свою долю, долю своїх рідних та односельців у вирі важких подій 40—60 років ХХ століття, обирають вислови *наша земля (наші землі), рідна земля (рідні землі), своя рідна земля (свої землі), наші ґрунти, поле людське*. Тут важливо наголосити, що дуже часто форма, у якій виринає в оповіді концепт *землі*, виявляє тенденційний перехід від «я-оповідача» до «ми-оповідача» (це виразно можна простежити в типах займенників *наші, ваші* щодо *землі* та у переході від «я» до «ми» в омовленні подій, пов'язаних із землею), що вказує на усвідомлення своєї долі як спільної долі багатьох людей, як долі України. Так історично складалось, що більшість українських досвідів втрати землі була нерозривно пов'язана з намаганням ослабити або цілковито знищити національну ідентичність. І це дуже тонко відчують мовці, тримаючись у своєму мовленні за множину форми та зберігаючи у свідомості сенс спільності своєї долі і її не випадковості. Цей момент важливий ще й о огляду на те, що він є одним із рушіїв переходу на фольклорний тип мислення, у якому колективне бачення, досвід і спосіб його омовлення стають визначальними й впливають

яка слугуватиме відправною точкою для подальшого дослідження концепту» [16, с. 266].

⁴ Варто зауважити, що цей набір є традиційним і для інших жанрів та тематичних сегментів українського фольклору, зокрема для прислів'їв та приказок [4, с. 99].

на проговорюваний текст. У таких фрагментах оповіді формульного характеру набирають вислови «*так жили — так і вижили*» та «*як могли — так і робили*» (з варіативним другим компонентом — *так і лікували, так і виживали* і т. д.), яким охоплено усю сукупність щоденних малих і великих перемог у прагненні вижити й врятувати найближчих.

Концепт «земля» в оповідях переселенців набуває семантичної реалізації у кількох основних значеннях, серед яких передусім потрібно згадати такі: поле — ділянка оброблюваної, орної землі для посівів; земля предків і край дитинства (хата, село, Батьківщина, Україна); чужина.

Фольклорна об'єктивізація цих значень кардинально відрізнятиметься залежно від того, про який період свого життя оповідатимуть жінки й чоловіки, що зазнали досвіду примусового життя на чужині. Усе буття в оповідях про переселення постає як розділене на дві частини «до» — «після» (мирне й спокійне життя в щоденній праці на землі до приходу завойовників та втрата усіх життєвих опор після цього), до яких додано, як правило, короткий *епілог*; кожен складову визначатимуть різні комбінації та різна ієрархія основних і периферійних образних утілень концепту «земля».

Особливо помітна така різниця на основі значення «поле — ділянка оброблюваної, орної землі для посівів». У такому значенні (а також із використанням лексем «поле», «нива») концепт «земля» вжито головню в тих оповідях, що стосуються періоду «до». У періоді «до» земля змальовується, кажучи словами Франка, як «не абстрактна, символічна, а справжня земля, та, яку обробляють селяни» [2, с. 183]. Вона проступає в картинах засіву, обробітку засіяного, косовиці, паші, жнив, збору урожаю, молотби, угноювання тощо. Оповідачі нерідко наголошують на тому, що їхнє коріння (чи коріння того, про кого оповідають) — із рільничих країв, із тих сіл, де «сила землі над людиною, що її обробляє і бореться з нею за своє існування, є дійсно майже всевладною» [12, с. 183]. Такі ремарки, які у своїх формах можуть набувати широкої амплітуди від сухої констатації того, що «*українці всі були селяни, на землі робили*» [14, с. 861], до поетичного маніфестного твердження «*він був душею і тілом рільник, прекрасно господарив, земля для нього була понад все*» [15, с. 108], зрештою готують слухача до іншого суголосного моти-

ву, характерного вже для періоду «після» і достатньо значущого в контексті переселенської теми, — мотиву глибокої чужості для українця, сковородинської «несродності» нових опанованих трудових практик на чужині. В одному з оповідань жінка так із називає себе «людиною з поля», прохаючи чужинців дозволити їй працювати на землі: «Ми ни йдемо в шахті. Ми — на поле. Тут ми з поля люди. Ми хочим дес на поле, аби ви нас купували там...»⁵.

Земля за добрих часів «до» — хоч і добута тяжкою працею, проте своя власність, опора всього життя. Таку землю часто змальовано в параметрах її кількості та якості — як вимірювану цінність («було сорок два гектари землі», «мав 7 гектарів поля; шість моргів орної землі і два морги долинів»; «мали десь півтора морга землі» і т. д.), у контексті випробуваних та добре знаних якостей і можливостей своєї землі: «земля в нас не дуже урожайна, піщані поля» [14, с. 124]. Це дуже конкретне, чітко й ретельно виміряне, добре знане та абсолютно точно окреслене (та інституалізоване в цих межах) поняття. Коли оповідач/оповідачка говорить про землю, у слухача таке враження, що він/вона просто відчуває її на кінчиках своїх пальців.

Цікаво, що тут, в оповіданнях про переселення, відсутній мотив «дуже врожайної землі», який постає як один із найчастотніших у фольклорі примусово переселених осіб упродовж операції «Вісла» 1947 р. чи людей із зон затоплення в Україні [11], навіть більше — тут часом можна натрапити на образ не надто урожайної своєї землі, піщаних чи глиняних полів на противагу родючій землі там («земля там була надзвичайно родюча, і можна її було брати, хто скільки хоче» [14, с. 576]). Незважаючи на це, із текстів оповідань про переселення не випадає мотив полишених райських земель, типовий для усього фольклору про втрату своєї землі, бо насправді в основі туги за землею — не надзвичайна родючість ґрунтів, а той зв'язок, який виникає під час взаємодії між людиною та її землею. В українському прислів'ї наголошено: «Не земля родить, а нива (не поле родить, нива)» [4, с. 102], такий акцент виявляє вагу людської праці та доброго став-

лення до землі на противагу власне якості землі, він засвідчує глибинний зв'язок між ними.

В оповідь про переселення часто інкрустується сюжет про те, як складно добувалася та земля, яку так легко відібрали чи з якої так просто виселили, як добрі господарі її прикупували, по клаптиках доточували, аби потім щедро наділити нею дітей. В окремих творах фігурує сюжет про важкі багаторічні заробітки на чужині, аби тільки купити поле, купити землю: «То був вісімнадцять років в Канаді. Так шо заробив багато грошей, купив поле»⁶; «І люди виїхали до Канади так, шо: поїхали в двадцять четвертому, до двадцять сьомого попрацювали, приїхали додому, побули, поїхали знову — і до війни тричі побували у Канаді. І як казали — шо «земелька!». Купували землі...»⁷. Таке бажання примножити землю — найсильніша пристрасть рільника, «оскільки від величини тієї землі залежить не тільки його доля і майбутнє його родини, а й гордість, радість, пошана в людей, становище в громаді, у сусідів і в цілому суспільстві» [2, с. 184]. Оповідачі з гордістю розповідають про земельну «маєтність» своїх батьків, родичів, сусідів, яка виводить їх на етичний рівень добрих, порядних, побожних людей, бо ж земля — «це майже єдине мірило для оцінки етичної та суспільної вартості селянина» [2, с. 184]: «Господар був порядний, бо було землі в нас понад дванайцять моргів» [14, с. 858]. Відтак за такої зав'язки картина позбавлення землі створює кульмінаційний момент оповіді переселенця, розриваючи її на дві цілком контрастні частини: «Та й люди купували собі землю. Та й знайте — яким трудом? Якщо людина там працювала, тут лишила сім'ю... І прийшли — і здоров'я втратив: тішився цією землею! ... І тут раптом забирають!»⁸.

⁵ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці, без освіти, пенсіонерки.

⁶ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничука Івана Георгійовича, 1932 р. н., уродженця с. Дорошівці, пенсіонера, колишнього колгоспника.

⁷ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смух Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

⁸ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смух Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

Життєвий шлях «після» у творах про переселення відчутно позбувається інтересу до землі в сенсі ланів, нив, орних ділянок тощо. Передусім через те, що вигнанці втрачають ту землю в реальності, вона губить свою матеріальну сутність, її не можна перевернути лопатою, у ній не можна вгрузнути ногою, не можна вдихнути теплий її дух, нахилившись над свіжою борозною. У народних оповіданнях згадано про різні причини втрати землі, і такі причини формують своє поле народної термінології: «знавси з тими — в нас казали «нічні»; «своєчасно не здала хліб, зерно», «шо була багацька», «ти куркуль», «за здачу, шо не здали хліб», «за скривательство» тощо. Відтак покарання так само набуває широкої парадигми народних найменувань: таких людей висилають, вивозять (вивозять), забирають, засуджують, дають (певну кількість) років; ці жінки та чоловіки є судженими, арештованими, вісіленими, такими, що були на поселенні, були по переселенню, були на вільній виселці, були «по углам», цих людей відправляють на виселення, на виселку, на вічне поселення або ж переселенці відбувають. Майже в усіх перелічених номінаціях (а подано основні) — пасивні конструкції, які підкреслюють примусовість, насильницький характер акцій. У тих випадках, коли люди, так би мовити «добровільно» переселялися деінде, насправді така «добра воля» була зумовлена попереднім «уїжжайте по харошему». Одна із таких переселенок, яка змушена була їхати на Херсонщину, згадує: «От у нас був голова сільради. Він казав: «Ви діти бандерські. Уїжжайте по харошему. Уїжжайте». Так було переселеніє»⁹; інша згадує про те, що «мама приїхала... Не хотіли реєструвати. Ми поїхали в Крим по переселенню»¹⁰. Цікаво, що в багатьох випадках саме та зібрана дбайливо докупи земля і стає причиною переселення: «маєш стільки там... вісім гектарів землі. Шіснацять моргів. Ти куркуль. Все. До Сибіру тебе»¹¹; «мама

⁹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Васи́лини Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Доросівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

¹⁰ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бузинської Марії Іванівни, 1942 р. н., уродженки с. Василів, доньки репресованої.

¹¹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Сму

і тато померли, а нас лишилося четверо, землі багато лишилося, бо казали шо куркулі, о. І нас вивозили на Сибір...»¹².

У кульмінаційний момент оповіді, яким, як було вже зауважено, є момент полишення своїх земель (усвідомлення, що доведеться полишити свої землі), змінюється бачення своєї землі, вона виразно переростає від ниви, яка годує, у рідний край, який втрачаєш. І далі оповідь ведеться вже передусім із таким акцентуванням. Ця втрачена земля може бути навіть не названа, а передана через прощальне (так би мовити, останнє) бажання окинути своїм зором рідні місця, свою батьківщину: «Та й я вже дійшла тако серед берега, і обернулася, думаю, може вже такє, шо вже не буду видіти. А конвой мені каже: «Сматрі, сматрі, больше не увідіш!» А я стала, перехрестилася та й кажу: «Так буде, як Бог даст»¹³.

Отже, період «після» вимальовується через розпрацювання концепту передусім як 1) «землі предків і краю дитинства, Батьківщини, України» та як 2) «чужих земель, чужини». Це навіть не на чужині, а тільки в дорозі до неї переселенців позбавляють будь-яких зв'язків із рідною землею, з Україною: «Нас цілу Україну не пускали на двір. Охрана нас пазила, і так шо водички ми хотіли, і для себе хотіли — і нас не пускали... Нас не пускали. В українську землю, знайте. А потом нас привезли вже туда, знайте, в Росію, та й вже тогди нас відпускали на вокзал»¹⁴. Вони тільки відчувають її присутність там, за стінами товарняка, вдихають її запах і вбирають її вологість¹⁵.

Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

¹² Запис і розшифрування О. Кузьменко 6.07.2014 р. у с. Ісаків Тлумацького р-ну Франківської обл. від Карач Марії Дмитрівни, 1932 р. н., уродженки с. Ісаків, без осв., була з сестрою вивезена на Сибір, повернулася в 1982 р.

¹³ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2019 р. у с. Білі Ослави від Гринюк Василини Михайлівни, 1929 р. н., уродженки с. Білі Ослави, репресованої.

¹⁴ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Доросівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці, без освіти, пенсіонерки.

¹⁵ Рідна земля для українців має запах — запах України, і особливо виразно відображає таку якість землі фрагмент, який стосується більш раннього періоду: «В моєї мами було три брати і одна сестра. Один мій вуйко, називав-

Тим часом полишена земля в оповіданнях зберігає тісний, навіть містичний зв'язок зі своїм господарем, де б він не був і що би не відчував. У такому зв'язку виявляється виразна антропоморфізація землі, її розуміння як рідної душі, як матері, що втратила своїх дітей¹⁶. У різних мотивах оповідань про переселення вона може плакати, любити, дрижати, стугоніти, родити, годувати, давати, терпіти, приймати, прикривати, забирати, і ці вияви персоніфікації землі зрештою є звичними й фігурують у багатьох традиційних жанрах фольклору та загалом у живому народному мовленні [4; 16]. У нашому контексті особливо цікавими є випадки, коли земля виступає нібито двійником свого господаря, його іншою сутністю, вона знає про біди та радощі, які стаються з хазяїном/хазяйкою тут чи на чужині, відчуває чи переживає їх так само болуче, реагує на них так, як реагувала би людина. Такий зв'язок корінням сягає в цілий комплекс взаємопереплетених міфологічно-фольклорних мотивів і сюжетів, як-от «земля — мати людей і тварин», «людину створено із землі», «людина виходить із землі і в землю повертається» тощо, а також у християнське бачення постання людини «з пороку земного».

Своя земля в текстах оповідань про переселення поволи втрачає звичні риси — здоров'я, силу й могутність, вона вмирає разом зі своїми господарями: тихнуть її вулиці, вгасають вікна, зникають її діти — люди. Спустошені хати та обійстя в текстах народних оповідань змальовано як німих свідків страшних подій, іноді форма зображення цілковито накладає один на одного образи дому і його колишніх мешканців: «А там стояла хата, що забрали на Сибір. Бо був чоловік, казали богач, заможний, та й забрали на Сибір»¹⁷. Таке ж об'єднання дому та

його мешканців можемо спостерегти в мотиві «хата потерпає від наруги москалів» через відвідини повстанців: «Але як ся де довідали, то вже там та хата терпіла». Порожні хати нагадують про зниклих назавжди з живої історії села мешканців, які просто безслідно розчинилися і так уже ніколи й не з'являться: «Та й також — забрали нізащо. Коли мали вже москалі втікати, пришили вночі і забрали, і всьо. І де поділісі, ніхто в селі не знає»¹⁸; «Вона була арештована, десять років і п'ять, як говорили «по углам» — вільної виселки. І дальшою долі її ми не знали»; «Ну, за якісь певні недостачі, як то там було, а вони були з таких сімей поважних, забезпечених, середняків, будем казати, їм приписали саботаж — і Сибір. І ніхто не знає, де хлопці діліса»¹⁹; «І так шо додому він ни дійшов: з Заставної вже приїхала, казали, чорний ворон, і де він — ніхто не знає. Ні дружина, ні... Ніхто не знає, де він дівся»²⁰. Разом зі зникненням дбайливих робочих рук земля втрачає своє багатство і родючість, вона перетворюється на безплідний мертвий ґрунт, не спроможний родити: «В колгоспі земля нічого не родила, тому що зорали тракторами на велику глибину, виорали ту мертву землю. Урожаю не було» [14, с. 920]. В інших епізодах земля може так само мучитися та стогнати разом зі своїми дітьми, коли над ними знущується ворог: «То москалі накидали туди тих хлопів як селедців, оден на другого і потом закривали двері, і закидали землем, засипали. То говорили..., що може де тиждень там гуділа земля, стогін був дуже великий, душили людей» [14, с. 959]. Картина заживо похованих у землі людей, які стали єдиним цілим із землею і єдиним криком жаху та болю, ще й асоціативно пов'язується з одним із найстрашніших людських проклять — «щоб нас живих земля пожерла!».

ся Іван Куцик, у вісімнадцятому році пішов в українську армію і загинув. Попав в полон і поляки його — так розказувала мені мама, — заставляли нюхати землю: «Чим пахне земля?». А він каже: «Україною». Вони три рази його товкли до землі: «Чим пахне земля?», — а він казав: «Україною». І вони його розстріляли» [14, с. 829].

¹⁶ Зіставлення понять земля, жінка, мати має глибокі міфологічні основи, які опираються на ідеях родючості та можливості народжувати й годувати.

¹⁷ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничука Івана Георгійовича, 1932 р. н., уродженця с. Дорошівці, пенсіонера, колишнього колгоспника.

¹⁸ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничука Івана Георгійовича, 1932 р. н., уродженця с. Дорошівці, пенсіонера, колишнього колгоспника.

¹⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смуку Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

²⁰ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смуку Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

Земля тонко відчуває наближення смерті свого господаря і своїм способом, через задіяння інших стихій-посестр сповіщає односельцям про неї. Так, в одному з оповідань *хазяїновий хрест*, який висо́чіє на хазяїновому полі, повідомляє усім мешканцям про смерть господаря за тисячі кілометрів у Сибіру: «Чоловік, от цей має собі тут поле. Біля свого поля поставив [хрест]. І от коли забрали його, в Сибір, і на той час, коли його там розстріляли, то тут гроза вдарила в хрест, і хрест розколо-вся. І так вони взнали, що там...»²¹.

Майже всі перелічені значення концепту «земля» в окремих мотивах можуть переплітатися, виплавлюючи відтак дуже семантично місткі та функційно насичені картини. Так, переплетення значень концепту *землі* як дому та господарства, як поля та ґрунту, як краю предків та України і зрештою як планети спостерігаємо в мотиві «переселенці не мають місця в цьому світі». Одна з основних ідей, яка вилонюється в оповіданнях переселенців, — це відчуженість, вирваність, викоріненість таких людей — до того ж не просто зі своїх осель, земель, своїх рідних сіл чи міст, а з усієї планети Земля. Така ідея пронизує всі тексти, повторюючись у багатоманітні мотивів неодноразово упродовж усієї оповіді чи не кожного респондента, — у цілому світі нема місця для таких, як вони; на великій землі нема й клаптика для переселенців, а часто — бракує навіть тієї усім конче потрібної, знову по-хазяїновитому вимірюваної «землі 2 на 2 метри». Цей мотив посилюється формульним висловом «коріння бандерське», до якого часто-густо апелюють оповідачі і яким представники влади та їхні поплічники повсякчас називали «ворожий елемент», який відтак потрібно було назавжди ви-корінити із землі (як у повстанській пісні: «Україну з лиця землі знищити гадають» [17, с. 128]): «Оце-от нас вивезли, бо казали, що ми бандери, що родини мають... Сталін дав такий приказ, що хто з котрої родини суджений — того забрати, гет коріння забрати, аби тут не було тих УПА, українців»²². Уко-

рінення²³ у своїй землі, а відтак любов і повага до цієї землі — не лише в сенсі *орної ділянки*, хоч якою б великою вона не була, — були найбільшими злочинами переселенців, і це добре розуміють самі оповідачі, наголошуючи на страхах перед силою вкоріненої нації: «З якою метою вони робили той вивіз? Тому що північна частина Яворівщини, вона була більше відома, як полуднева. І вони знали вже віддавна, що північна частина Яворівщини, то вона є більше зароджена таким націоналізмом. І вони думають так, ми як зара мір не приймемо ніяких, то вони як там ся вкорінят, нам потім буде тяжко з ними» [15, с. 202]. Виривали свідоме населення з усім корінням, так аби не залишалося навіть маленької часточки, — сім'ями, родинами, групами, які формувалися в селі за спільними інтересами, — і це ще один щоразу повторюваний мотив оповідань про ув'язнених, спецпереселенців, вимушених переселенців, який набуває ознак формульного вияву завдяки повсякчасному апелюванню до слів «усіх», «з усім», «цілою», «повною», «геть усіх»: «забрали зі сім'юв, зу всім на Сибір»; «то був ніби тато, і мама, і сестра — дві сестри — і всьо на Сибір...».

Таке викорінення постає не лише через виселення «із сім'ями» — із батьками та дітьми, а й через розривання будь-яких потенційних зв'язків із рідною хатою та обійстям. Поле, ґрунт і все, що було на ньому збудоване, здебільшого постає в мотивах як назавжди втрачене — забране, віддане, зруйноване, спалене, забудоване державними установами та будівлями, занедбане, словом розвіяне по вітру: «Мого тата брата знищили. Тепер на його ґрунті клуб построїли»²⁴; «в хаті була тут ветлікарні»²⁵;

Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці, без освіти, пенсіонерки.

²³ Цікаво, що в текстах можна натрапити використання слова *приземлитися* на означення *вкорінитися*: «Він за німців ту сидів, приземлився, ту коло меблевої фабрики жив» [14, с. 229].

²⁴ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничука Івана Георгійовича, 1932 р. н., уродженця с. Дорошівці, пенсіонера, колишнього колгоспника.

²⁵ Запис О. Кузьменко та Л. Горошко 8.07.2013 р. у с. Пилипи Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Климович (Левицька) Анни Іванівни, 1924 р. н., уродженки с. Пилипи, 4 кл. осв., працювала «на своїм полі», 1947—1966 рр. була вивезена в Омську обл., співала у хорі, чл. «Союзу Українок», пенсіонерка.

²¹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 13.07.2018 р. у с. Дорошівці, хутір Нижній, Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Янко Анни Іванівни, 1941 р. н., уродженки с. Дорошівці, батьки з Дорошівців, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

²² Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій

«...і багато тих, що фамілія тим, що в бандерах, позабирали. Та й хати пороздавали, чи ділянки, чи куда»²⁶.

Важливо розуміти, що саме переселення осмислювалося передусім як полишення свого простору (чи вигнання за межі свого простору) та мандрівка в чужий, відтак сприймалося у світлі сформованих у фольклорній картині світу уявлень про обездоленість та самотність таких мандрівників. Коли ти зриваєшся зі свого місця або якщо тебе з нього виривають — ти йдеш супроти давно усталеного народного правила, вираженого в прислів'ї «держімося землі, бо земля держить нас», відтак у тебе забирають право на будь-яке інше місце, разом зі землею в тебе забирають долю. «А ти дідько знає, відкі прийшла! Ади хто знає, хто вона прийшла!»²⁷ або «Ви бандіти, по що ви ту поприїздили» — бо нам не дозволено було в свою область ся вертати» [14, с. 421] — такими фразами звично зустрічають переселених осіб по поверненню в тих селах і містах, у яких їм можна було осісти. Логіка має дуже давнє коріння, яке впродовж століть виробило цікаві форми й навіть формульні конструкції та різноманітні смислові втілення. Фольклорні картини далеких місць важкої служби чи смертельних боїв героя-рекрута, солдата, а також митарств та бідувань героя-заробітчанина, бурлаки, емігранта чи засланця невіддільні від тем самотності, туги, недоли та смерті героїв таких творів («а я солдат без щастя вродивса»). До того ж у народі витворилося неоднозначне ставлення до людей, які, полишивши свої рідні села, «шукали кращого життя в засвітах» чи втікали від панів, від служби, від присуду, від остаточного зубожіння тощо в глухі закутки своєї чи чужої землі. Окрім того, існували традиції громадського осуду та ритуального вигнання за межі села, зумовлені усталеними уявленнями про провину та кару за провину. Відтак у світлі всього комплексу уявлень та їх образних утілень переселенці постають як люди,

²⁶ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 13.07.2018 р. у с. Дорошівці, хутір Нижній, Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Янко Анни Іванівни, 1941 р. н., уродженки с. Дорошівці, батьки з Дорошівців, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

²⁷ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василя Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

позбавлені свого місця на планеті Земля, вони ніби прокляті страшним прокляттям «бодай місця на землі не найшов!» [4, с. 103]. Оповідачі, розповідаючи про свою переселенську долю чи про долю інших переселенців, повсякчас наголошують на відсутності місця, прав, щастя, долі, любові, добра, що посилено конструкціями «до кінця життя», «і так ціле життя», «все життя», «моє все життя», «ніхто», «ніколи», «нігде», «назавжди», які надають оповіді глибокої драматичності та навіть певного емоційного надриву: «То призирали таких людей, як я. Нігде я не мала права...»²⁸; «Вона ніде не має пристановища» [14, с. 832]; «Мене ніхто нігде ніколи не пожалів»²⁹; «Але добра я не мала нігде. Всьо пережила. Ой! «Не б'ю, не лаю й добра не желаю»³⁰. Саме так у фольклорі здебільшого змальовано довічну кару за якийсь жахливий гріх супроти людських норм, який грішник має спокутувати «до суду», «до кінця світу», «до суду-віку», «весь вік», «поки світа сонця», «поки сего світа», однак у нашому випадку йдеться про невинні жертви, про страшну несправделивість супроти людини. Брак місця на землі осмислюється у вустах людей як відсутність права жити, існувати взагалі: «Ой! Вісилили. Мене щотири рази з Вікна забирали... Я не мала права жити, бо я була дитина бандери»³¹.

Переселенці в оповіданнях постають як осиротілі діти Землі, сироти, які полишені самі на себе — без любові людей, без щастя від Бога: «Мене ніхто нігде ніколи не пожалів. Знаєш, як каже піп у церкві? Що Бог сироту любе, а щестє їй не дає»³².

²⁸ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василя Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

²⁹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василя Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

³⁰ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василя Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

³¹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василя Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

³² Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Васи-

Єдиним дарунком долі, який випадає в житті переселенця, може бути чудо повернення на свою землю та — у дуже рідкісних випадках, а тому в дуже активно омовлюваних мотивах — майже чарівне потрапляння у свою хату. Таким подіям передує безмежно сильне, нічим нестримне прагнення повернутися додому, до своїх осель, до своїх рідних і односельчан, до своєї землі — в усіх наявних значеннях, — яке ніби притягує можливість такого чуда: «а баба дуже хотіла назад суда»; «а мені хотілося пожити тут, межі своїми»; «а все такі я хотіла на своє», «та й ми там жили, а я таки хотіла додому», «а я хотіла на свою родину та й прийшла»; «та й казала: «Лишайса!» Кажу: «Я ни хочу, я хочу додому. Дома — тато, мама, сестри. Та й всьо» та багато інших. Думки, вчинки, плани та загалом життєві стратегії переселенців були підпорядковані потребі й прагненню вижити, аби повернутися додому: «Власне тою думкою, що повернемося таки на рідну землю, ми і жили, нас вона підтримувала на дусі» [14, с. 576]. Омріяна рідна земля намагається дотягнутися до своїх дітей навіть через тисячі кілометрів, як та «Марфина душа нещасна» із «Трьох зозуль із поклоном»: вона виринає в розлогих картинах-сновидіннях як чудовий міраж серед пустелі, який манить до себе і змушує йти уперед:

«За Явором я дуже тужила, весь час в гадках і місто, і хата наша, і друзі. Одного разу вночі приснилося мені, що я приїхала до Яворова, заходжу я до отого повороту, що веде на Залужжя, далі іду Малим Передмістям. І так мене радість охопила, так мені приємно, так легко, що здається, не йду, а так лечу як то пір'ячко. І з тої радості, що я знову опинилася в ріднім місті, беру з вулиці збираю якесь сміття, що там було, й пригортаю його до грудей, до серця — бо я на рідній землі. А тут пробуджуюся — Боже, та я дальше в тім самім бараку, в тім самім ліжку. Боже, чи повернуся я коли насправді додому, чи хіба тільки в снах буду його бачити. І в ту ніч я вже більше не могла заснути, до ранку так і не заспала, так мені в думці той Яворів був» [14, с. 571].

Повернення додому, на свою землю, до своїх одно-землян (яке означене словами *освободили, по-*лини Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

відбували, відпустити) — це часто фінальна частина оповіді, вона здебільшого є і фінальною частиною життя респондентів (принаймні так вони її означають). Багато хто наголошує, що це вже насправді не цілком життя, а його догорання. Формульного характеру набуває фраза «А вже не живу, доживаю»³³, у якій засвідчено розуміння марноти проведеного на чужині в тяжкій праці життя та негласно виражено образу проти несправедливості таких дій та безкарності за понівечені долі.

На позначення повернення фігурує мотив, поданий, як правило, у формі скупого констатування «повернувшись, купили хату»: «Ну, та й вони повернулися, купили тут хату»³⁴; «Та й приїхали, та й тут купили хатинку»³⁵; «Та й вни вернулис, тай поклали тут цю хату»³⁶ та ін. Такій констатації передують складні колізії із забороною повертатися у своє село, труднощі із реєструванням, прописуванням, ворожість місцевих мешканців супроти знайд, які спочатку змушені поневірятися чужими краями України, небажання односельців віддавати вже *зажите* майно і землю в рідному селі тощо. У цій частині життя переселенців теж фігурує вже згадуваний попередньо образ *кореня*, однак тепер «вирвані з коренем» оповідачі, повернувшись на свою землю після поневірянь, починають усе заново: «То ми приїхали на голий корінь» [14, с. 421]; «Приїхали сюда, до Яворова, а ту голий корінь — нічо не було» [15, с. 621]; «Ми приїхали сюда на голий корінь» [15, с. 100]; «То ми приїхали з Сибіру на голий корінь» [15, с. 637].

³³ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василяни Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці, вихованки дитбудинку, репресованої.

³⁴ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійнічук (Війчук) Марії Іллівни, 1943 р. н., уродженки с. Дорошівці, 11 класів освіти, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

³⁵ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійнічук (Війчук) Марії Іллівни, 1943 р. н., уродженки с. Дорошівці, 11 класів освіти, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

³⁶ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бажанської Марії Іванівни, 1933 р. н., уродженки с. Дорошівці, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

Як справжнє диво подано випадки, коли переселенець/переселенка і його/її хата віднаходять одне одного та після тривалих років розлуки і поневірянь сходяться і добувають свій вік разом: *«І потім у нас був такий будинок, що там директори жили, директори шкіл. Останній директор був не наш, поїхав, то потім їй дали ту хату. Так що вона на своє поле попала, бо на її землі та хата побудована. Через п'ятдесят три роки вона попала на свою землю і там вже доживала віку в тій хаті»*³⁷.

Землі, на яких довелося жити переселеним українцям, вимальовують яскравий образ чужини. Її картини виразно суголосні до пісенних канонів розбудови теми чужини: від формули «тяжко жити в (на) чужині» чи її варіанта «горе жити на (в) чужині», що мігрує від оповідача до оповідачі, від покоління до покоління, через обґрунтування тяготи — «тяжко жити на чужині — хто не має роду» і завершується очікуванням «лишилася на чужині — та й навек пропала». Образ чужих земель передусім розгортається в складних сітках чужинецької топографії, у заплутаних маршрутах довгої виснажливої дороги, у неприємних чужомовних репліках та вигуках із перонів, через вікна, у вагонах, які повсякчас ріжуть слух й уштовхують оповідача в нову дійсність. Різні землі, позначені різнокаліберними населеними пунктами й зонами, як-от Красноярськ, Чурбай-Нура, Воркута, Колима, Сусуман, Актюбінськ, Колима, Усаль, Іркуцка область, Омська область, Амурська область, Ненецький округ, Казахстан, Мордовія та ін.; багато з них об'єднано великим і не менш владним, аніж земля, проте дуже лясним і холодним образом неісходимого Сибіру. Знайомство із новими землями триває через мозаїчну картину, зіткану з мотивів нової роботи: *«Працювала вона там на якомусь рибному заводі, там солили рибу»*³⁸; *«Я тоді вже в лісах рубала. А потому тай поприсилася до свиней — мене взяли, бо там було шо трошки більше...»*³⁹). Така робота майже завжди

нерозлучно супроводжується в оповідях мотивами про смерть від хвороб, недоїдання, замерзання в умовах нелюдських щоденних фізичних навантажень і виснажень, про загибель, нещасні випадки, зумовлені непридатністю землеробів до таких видів діяльності, а також цілковитою байдужістю до забезпечення елементарних умов техніки безпеки.

Чужина глушить переселенців-українців у шумі чужої мови й брутальної лексики, яка донедавна тільки спорадично долинала з вікон та відчинених дверей товарних вагонів у поїздах: *«Я таки ни дуже з ними говорила, бо я всьо говорила по-нашому, по-українськи. А то багато було тих руских, то всьо — по-рускі. А я ни дуже... Я всьо так по-свому говорю. А ті рускі всілякі були. Трохи на мене — ги! нидобре. Казали, шо «хахолка, — вибачте, — йобана хахолка». А я дуже плакала, шо вони так казали»*⁴⁰. Вона топить їх, привчених ходити до церкви, святкувати свята, молитися й добре розуміти, що таке правда й кривда, у багні радянської риторики: *«Там було корінне населення і виселенці, які там лишилися; було пів на пів. Так би мовити: пів дуже советських, а пів малосовєтських. Вони між собою до деякої міри дружили, але берлінська стіна між ними була»* [14, с. 493].

Найчастотнішим з-поміж усіх мотивів, які апелюють до концепту землі в значенні чужини та послуговуються власне лексемою «земля», можна назвати мотив небажання помирати на чужій землі, який часто підсумовується майже формульним висловом: *«І ніхто не хотів іти помирати у чужому краї»*⁴¹. Окрім того, втілення цього мотиву в тексті характеризується найвищим рівнем традиційності, розгортається із найвідчутнішою часткою взорування (якщо порівнювати з попередніми мотивами) на традиційні оповідні моделі, притаманні фольклорній прозі та пісенним жанрам. Смерть — нерозлучна супутниця чужини — у такому просторі постає як реалія,

Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці, без освіти, пенсіонерки.

⁴⁰ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Грицинюк (Паньків) Тодосії Тодорівни, 1922 р. н., уродженки с. Дорошівці, пенсіонерки, колишньої колгоспниці.

⁴¹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смух Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

³⁷ Зап. О. Харчишин 13.07.2018 р. у м. Заставна (телефонний запис) від Слободян Галини Степанівни, 1948 р. н., уродженки с. Вікно, мешканки с. Товтри.

³⁸ Зап. О. Харчишин 13.07.2018 р. у м. Заставна (телефонний запис) від Слободян Галини Степанівни, 1948 р. н., уродженки с. Вікно, мешканки с. Товтри.

³⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цирибій

що відбується «не по-людськи» — без прощання з родиною, без традиційного похорону та голосіння, без насипаної руками рідних могилки, без рідного ґрунту⁴². Померти на своїй землі — це залишитися вдома, на (у) землі своїх батьків, це повернутися туди, звідки прийшов: «Я був на своїй землі і на своїй землі вмру», — говорить один із героїв оповідання, який замінував ручними мінами своє подвір'я і зустрів руских привітанням «Слава Україні» [14, с. 967]. Тому в оповіданнях з уст переселенців усякчас звучить бажання *скласти кості, склонити голову* в себе вдома й віддати своє тіло рідній землі: «Але ми за всяку ціну, хоть що, але голову хотіли склонити на своїй землі» [14, с. 421]; «Я нічо не хочу, я хочу тільки на своїй землі померти» [14, с. 832]; «Та я йно хочу, аби мої кості ту в моїй землі були...» [14, с. 595]. Сповнені глибокого трагізму картини смерті тих, кому не було подаровано ласки спочити у своїй землі, їхню самотність посилено образами *далекої чужої землі, далекої хабаровської тайги* тощо; таке завершення земного шляху оцінюється в текстах як несправедливе: «Як він [батько] дуже хотів померти на Україні, хотів, аби його похоронити на рідній землі, але так йому не судилося більше побачити рідного Яворова. Спочиває його прах в далекій хабаровській тайзі» [14, с. 578]; «Вони ж стільки добра старалися зробити для свого краю, для свого народу, а довелося їм так трагічно скласти свої кості в такій далекій чужій землі» [14, с. 533]. До слова, мотив небажання помирати на чужині так само важливий у контексті конструювання народних оповідань про переселення внаслідок «Вісли», до того ж вербалізація його дуже нагадує уже проаналізовані фрагменти, як-от: «Хочу рештками сил вернутись на рідну землю і зложити свої старі кості» [8, с. 88—89].

Страшні картини похорону на чужині об'єктивізуються в образах холодної мерзлої землі, якої ні

⁴²Порівняйте один із коментарів до голосіння: «Всяке бажане вмерти дома, бо тут «доглянуть, поплачуть і гарно поховають». У цій справі є й побажання: «Дай, Боже, добру смерть, щоб на своїй лаві вмерти». Про того ж, хто вмер на чужині, кажуть: «Нещасний, куди заніс ти свою голову?!». При тому додають: «Не дай, Боже, вмерти на чужій стороні — нікому його там і оплакати». Але ж в тих випадках, коли трапиться комусь умерти в чужому селі, то побожні бабусі плачуть за ним» [18, с. 375].

вкопати, якою ні загорнути: «І потім, як вже мама таки померла, був страшний мороз. Нема кому викопати для неї могили. То позбиралися всі виселені жінки і так цюпали, цюпали цю замерзлу землю, поки цю яму викопали, бо ж самі теж голодні й обезсилені» [14, с. 538]. У традиційному побажанні *легкої землі* для померлого (*нехай над ним земля пером; земля йому пухом; нехай йому земля легка*) ідеться про земельний могильний насип, який має бути легким, як перо [4, с. 101]. Натомість земля на чужині в оповідях переселенців змальована як мерзлий неживий ґрунт, як болото, у яке кидають тіло: «Ну, мама дуже була просила: “Не хочу, щоб мене кинули в сибірське болото”. Бо тому що там вічна мерзлота...»⁴³. Картина ймовірного захоронення далеко в Сибіру постає як нелюдська й дика: «Та я йно хочу, аби мої кості ту в моїй землі були, а не там на Сибіру звірина по лісах розносила» [14, с. 595]. На таку кончину заслуговують лише найбільші грішники та найлютіші розбійники: так, за нелюдське поводження тільки порушники у фольклорі отримують нелюдську смерть: «Йди... Хай тебе з'їдять дикі звірі, а я віддам себе Дунаю» [19, с. 340].

Ще гіршою змальовано смерть у дорозі, коли землі взагалі нема — ніякої: ні мерзлої, ні чужинської: «Ніхто нікого не... А як, каже, десь там хтось захворів, то захворів. Навіть, каже, з поїзда, як померли, то кинули. Так...»⁴⁴. Передусім згадки про смерть у дорозі подано як такі, що сталися «з кимось, хто їхав поруч». Ситуація з необхідністю викинути в дорозі тіло померлої рідної людини настільки нелюдська, що її вважають за потрібне залишити анонімною, яка трапилась *десь, із кимось, колись*.

Небажання скласти кістки в чужій землі зумовлено ще й нехиттю навіть по смерті сусідувати з тими, хто їх загнав сюди. Земляна яма не зрівнює ландшафтів, роблячи їх однаково нецікавими для померлого, так само вона не примирює ворогів і не зближує чужинців: українцями завжди було важливо, яким буде краєвид довкола могили і хто сусідува-

⁴³Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни, 1938 р. н., уродженки с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

⁴⁴Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смурк Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів, пенсіонерки, колишньої вчительки.

тиме з ними в землі. Як писав Іван Франко, «ті, що за життя ворогували чи то за переорану межу, чи з якоюсь іншою причиною, і по смерті не бажають лежати в землі поруч» [2, с. 186].

Висновки. У фольклорних оповіданнях про примусове виселення українців із їхніх домівок у 40—60-х роках ХХ століття та вивезення в Сибір, Урал, Казахстан і в інші віддалені райони СРСР особливого значення набуває концепт «земля», який загрожує у нових контекстах традиційні смисли та поповнюється новими ракурсами бачення. Концепт реалізується в кількох основних значеннях, серед яких: поле — ділянка оброблюваної землі; земля предків і край дитинства (хата, село, Батьківщина, Україна); чужина. Фольклорна об'єктивізація цих значень кардинально відрізнятиметься залежно від того, про який період свого життя оповідатимуть жінки й чоловіки, що зазнали досвіду примусового виселення на чужину, — «до» чи «після» виїзду зі своєї домівки. Кожен життєвий відтинок визначатимуть різні комбінації та неоднакова ієрархія основних і периферійних образних утілень концепту «земля». У періоді «до» земля змальовується передусім як місце щоденної праці, мірило заможності, гарантія порядності господарів-власників, натомість період «після» розпрацьовує концепт на його значеннєвих рівнях «землі предків і краю дитинства, Батьківщини, України» та «чужих земель, чужини».

1. *Загадки*. Упоряд., вступ. ст. та прим. І.П. Березовського. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 511 с.
2. Франко І.Я. Влада землі в сучасному романі. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1976—1986. Т. 28: Літературно-критичні праці (1897—1892). 1980. С. 176—195.
3. Булашев Г.О. *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. Київ: Довіра, 1992. 414 с.
4. Панекіна Т.І. Концепт земля в українських прислів'ях та приказках. *Записки з українського мовознавства*. 2000. Вип. 9. С. 99—108.
5. Шурко Л.Т. *Образ землі в українському та світовому героїчному епосі*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «фольклористика». Київ, 2001. 18 с.
6. Снігирьова Л. Символи «вода», «вогонь», «вітер», «земля» в українських народних історичних піснях XV — початку XVIII ст. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 36. С. 263—272.
7. Огар А. Вербалізація концепту війна в сучасному художньому дискурсі. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 38—47.
8. Халюк Л. *Усні народні оповідання українців переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості*. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, 2013. 202 с.
9. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
10. Кузьменко О. Семантика просторових образів в українському фольклорі ХХ ст. (концепт «Втрачений дім»). *Българська україністика*. Брой 6. София, 2016. С. 72—80.
11. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення. *Łemkowie, Wołkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Т. 6. Słupsk, 2016. С. 147—158.
12. Качмар М. Депортація українців з Закарзоння у 1944—1945 роках: до і після (на матеріалах села Тулиголове Городоцького району Львівської області). *Народознавчі зошити*. 2020. № 3 (153). С. 573—584.
13. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упоряд. Євген Лунько. Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. Друге вид. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 544 с.
14. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упорядкував Євген Лунько. Т. 2. Яворів. Львів: Растр-7, 2015. 1080 с.
15. *Повстанська боротьба у розповідях учасників та очевидців*. Записав та упорядкував Євген Лунько. Технічне упорядкування — Петро Лунько та Леся Дуда. Т. 3. Бунів, Іваники, Калинівка, Поруденко, Наконечне Перше, Наконечне Друге. Львів; Дрогобич: Коло, 2021. 760 с.
16. Слюніна О.В. Архетипний концепт земля в лінгвокультурологічному аспекті. *Наукові записки (Національного університету «Острозька академія»)*. Серія: Філологічна. 2012. Вип. 24. С. 266—269.
17. Кумлик Р. *Гуцульські співанки*. Упоряд. В. Нагірняк; ред. Л. Звенигородська. Чернівці: Друк Арт, 2015. 215 с.
18. *Голосіння*. Упоряд. І. Коваль-Фучило; наук. ред. Л. Іваннікова. Київ, 2012. 792 с.
19. Костомаров Н.И. Легенда о кровосмесителе. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1863. Т. 1. С. 329—258.

REFERENCES

- Berezovsky, I. P. (Ed.). (1962). *Riddles*. Kyiv [in Ukrainian].
 Franko, I.Ya. (1980). The power of the earth in the modern novel. In *Franko, I.Ya. Collected works in fifty volumes*. (Vol. 28, pp. 176—195) [in Ukrainian].

- Bulashev, G.O. (1992). *The Ukrainian People in their Legends, Religious Views and Beliefs*. Kyiv [in Ukrainian].
- Panekina, T.I. (2000). The concept of land in Ukrainian proverbs and sayings. *Notes on Ukrainian linguistics* (Issue 9, pp. 99—108) [in Ukrainian].
- Shurko, L.T. (2001). *The image of the earth in the Ukrainian and world heroic epoch: The Thesis for the Academic Degree of Doctor of Philological Sciences with a Specialization in Folkloristic*. Kyiv [in Ukrainian].
- Snigiryova, L. (2012). Symbols «water», «fire», «wind», «earth» in Ukrainian folk historical songs of the XV — early XVIII centuries. *Literature. Folklore. Problems of poetics*. Collection of Scientific Works (Issue 36, pp. 263—272) [in Ukrainian].
- Ohar, A. (2019). Verbalisation of the WAR Concept in Modern Art Discourse. *Native word in ethnocultural dimension*. Collection of Scientific Works (Pp. 38—47) [in Ukrainian].
- Khalyuk, L. (2013). *Oral folk stories of Ukrainians-settlers from Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Podlasie and Nadsyannia: genre-thematic specificity, poetics features*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic human existence in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (the period of WWI and WWII)*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2016). Semantics of spatial images in Ukrainian folklore of the twentieth century. (The concept of «Lost House»). *Bulgarian Ukrainian Studies* (Issue 6, pp. 72—80) [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I. (2016). The concept of home in the stories of forced relocation. *Lemkos, Boykos, Ruthenians: history, modern times, material and spiritual culture* (Vol. 6, pp. 147—158) [in Ukrainian].
- Kachmar, M. (2020). Folk Stories about Deportation of Ukrainians from Zakerzonnia in 1940s: Folklore and Historical Memory (on Materials of the Village Tulyholovy of Horodok Discrit of the Lviv Region). *The Ethnology Notebooks*, 3 (153), 573—584 [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2005). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2015). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2021). *The Insurgent Struggle in the Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 3). Lviv; Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Slyunina, O.V. (2012). Archetypal concept of land in the linguistic and cultural aspect. *Scientific notes* (National University «Ostroh Academy») (Issue 24, pp. 266—269) [in Ukrainian].
- Kumlyk, R., Nagimyak, V., & Zvenigorodskaya, L. (Ed.). (2015). *Hutsul songs*. Chernivtsi: Druk Art [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I. (Ed.). (2012). *Lamentation*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostomarov, N.I. (1863). The legend of the incestuous man. In *Kostomarov, N.I. Historical monographs and researches* (Vol. 1, pp. 329—258). St. Petersburg: Public benefit [in Russian].